

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.2

Ю. А. Святець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОРОЛІВСТВО КРИВИХ ДЗЕРКАЛ, АБО ІСТОРИОГРАФІЯ ЯК КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

Проаналізовано інформаційні колізії історіографічного процесу. Запропонована економічна модель творчої діяльності істориків. Зауважено на психологічних та моральних аспектах історіописання. Позначені тенденції комеморацій до формування інтелектуальних трендів та аттракторів.

Ключові слова: знання, інтелектуальний ринок, історична пам'ять, комунікація, медіатори, ретрансляція, якість поколінь.

Проанализированы информационные коллизии историографического процесса. Предложена экономическая модель творческой деятельности историка. Акцентировано внимание на психологических и моральных аспектах историописания. Обозначены тенденции коммемораций к формированию интеллектуальных трендов и аттракторов.

Ключевые слова: знания, интеллектуальный рынок, историческая память, коммуникация, медиаторы, ретрансляция, качество поколений.

Information collisions of historiographic process are analysed. The economic model of creative activity of the historian is offered. The attention is focused on psychological and moral aspects of scientific creativity of historians. Tendencies of a comemorations to formation of intellectual trends and attractors are designated.

Key words: knowledge, intellectual market, historical memory, communication, mediators, relaying, quality of generations.

Nemo nascitur doctus

Дана стаття є одним з результатів роздумів над змістом статті професора А. Г. Болебруха «Нужна ли нам история?» [1, с. 140–146]. Залишаю поза дужками питання пріоритетності саме історіографії для професіоналізму (поза) сучасного історика, хоча б тому, що, на моє переконання, історія має і (певен) завжди мала духовну місію, створюючи ґрунт для формування моральних цінностей індивідуума та суспільства. Жоден історик як учасник історіографічного процесу не дає відповіді на питання: навіщо людям історія? Оповідь про те, що це дозволяє зберегти пам'ять людську про події минулого, про те, що сталося колись з видатним персонажем, державою, речами, думками, ніяк не пояснює: навіщо людям історія? Яка для людей (не істориків) користь від роздумів, що, наприклад, про походження Київської (Давньої) Русі (України) написав/сказав/висловив припущення один «читач джерел» (історик), а що йому у відповідь заперечив/протиставив/навів аргументи інший «читач джерел» (історик)? Адже тексти пишуться, щоб їх чи-

тали?! Тобто відмінності у поглядах істориків можуть бути наслідком неоднакового «прочитання» або «інтерпретації» (за К. Поппером початкове значення слова «інтерпретувати» означає «прочитання вголос для тих, хто не може прочитати самостійно» [4, с. 31]) джерел? Або «прочитання» не одних і тих самих джерел? А може, взагалі це – створення тексту без «прочитання» джерел, яке ґрунтується на «забобонах» (*prejudice*), що за розвідкою К. Р. Поппера походить від юридичного терміна, введеного Ф. Беконом, «*to prejudice*» – «завчасно вирішити», букв. «заздалегідь засудити»? [4, с. 32]. Тоді, чи можемо ми говорити про історію, якщо йдеться про ремесло створення текстів в особистому викладенні деякого фрагмента пам'яті та свідомості суб'єкта? І чим ця діяльність тоді відрізняється від літературної?

П'єр Нора писав, що «як тільки-но з'являється слід, дистанція, медіація – ми більше не в істинній пам'яті, а в історії» [2, с. 19]. У цьому зв'язку він зазначав, що наявна відмінність між пережитою історією та інтелектуальною операцією, яка робить історію пізнаваною [2, с. 19]. Пам'ять та історія – не одне і те ж. «Пам'ять – це завжди актуальний феномен, живий зв'язок з довічним справжнім» [2, с. 20]. «Історія – це завжди проблематична й неповна реконструкція того, чого більше немає» [2, с. 20]. Що для пересічної людини важливіше: живий образ її буття чи препарований та муміфікований істориками фантом нереального, подібного на правду? Невже «технології муміфікації», які фактично формують предмет історіографії, і є становий хребет історії? Невже інтерпретації інтерпретацій інтерпретаторів справді дають нам уявлення про вчорашнє? Якщо ні? То яке місце історіографії в науці, й в історичній зокрема? Якщо так, то чи не перетворюється історія як «інтелектуальна операція» (за П. Нора) на серфінг по поверхні кількочотметрового льодовика, під яким лише пригнічена німа твердь? Чи не схожа тоді діяльність історіографів на гліфізацію тимчасових задовільних і нетривких образів з одноманітною товщі такого льодовика? Чи не тому П. Нора зауважив, що «в країні, де історії ніколи не надавалася керівна та формуюча роль стосовно національної свідомості, історія історії не могла б бути на стільки навантаженою polemичним змістом»? [2, с. 22].

Історіографія нагадує собою такий собі протез пам'яті, який водночас заступає собою і минуле, й сьогодення. Протезом минулого вона виступає, бо рееструє погляд людини минулого про уявне минуле, протезом сьогодення – бо в теперішньому часі заступає собою минуле, імплантуючи в свідомість сучасників фантоми та міфи про минуле, які подеколи майже неможливо викоринити з комеморації (спільної пам'яті сучасних людей, які ніколи не бачили того минулого, про яке зберігають певні уявлення). Головна проблема історіографії полягає в тому, що вона іманентно передбачає коментування сучасниками думок, висловлених з приводу минулого людьми попередніх часів, а відтак трансформацію індивідуального мисленнєвого тренду, авторського концепту (*modus agendi*). Сучасному історичку властиво тлумачити думки попередників на свій теперішній лад, нав'язуючи і минулому й історіографам неоконцепції, що нібито виражають об'єктивні тренди історичної думки відповідної епохи. Так з'явилися фантоми трендів гуманізму, романтизму, просвітництва, позитивізму, структуралізму, постмодерну тощо. Звісно зручно означувати певний історичний період якимсь гаслом, проте сам період не має чітких хронологічних меж (як усі суспільні процеси), а визначеній умовній назві періоду відповідає невизначений за питомою (якісною та й кількісною) вагою емпіричний матеріал. Наприклад, ми домовилися визначати «гуманістичний» етап історіографії в Європі. А який характер мала історіографія хоча б сусідньої Азії цього часу? Чи можна її означати як гуманістичну? Та й у самій Європі «гуманістична» історіографія далеко неоднорідна й непевно локалізована. Зберігала свій *status-quo* клерикальна історіографія з провіденціалістським трендом (Німеччина), отримала соціальне замовлення лицарська історіографія з

романтичним пафосом (Франція), набувала розвитку бюргерська історіографія з нотаріальним змістом (Англія), плекалася педагогічна історіографія з інтелектуальними наслідками (Чехія), медично-анатомічна історіографія з морально-фізіологічними сентенціями (Італія) тощо. Яка питома вага «гуманістичності» у названих проявах історіописання, історичної думки? Якими критеріями узагальнити окреслену різноманітність в єдність історіографічного тренду (*Non multa, sed multum*)? Певен, самі скриптори тих часів не сподівалися, що вони дотримувалися у своїй творчості моди «гуманістичності».

Історіографія з неминучістю породжує і дає нам у вжиток здогад, думку (*doxa*), яка за штучної або об'єктивної відсутності альтернатив на якийсь час перетворюється на доктрину або догму. Історіографія пропонує нам певні концепти, що ґрунтуються на припущеннях, що спираються на недоконані дані «сумнівного походження» джерел. Фактично ми маємо справу з гіпотезами, які лишень є оранжаціями класичного твору містерії часу, а відтак подібні до «сну, нав'язаного польотом бджоли довкола граната, за мить до пробудження» (за Далі).

Якщо йдеться про історію як науку, то слід очікувати, що діяльність історика спрямована на віднайдення істини. Проте це загалом завдання не суто історика, а загалом людини, якій властиве прагнення до знань, а «будь-яке знання є людським знанням» [4, с. 57]. Воднораз, стверджував К. Р. Поппер, апелюючи до Б. Рассела, «авторитет людини не може обґрунтувати істину», «ми мусимо підкоритися істині», «істина вища за людський авторитет» [4, с. 57]. Іншими словами, ми приходимо до питання віри. За умов статистичної згоди істориків з певним концептом, зіпертим на загальноновизнане, але, може бути, підроблене чи неправдиве джерело (знань), ми користуємося терміном «довіра», який близький до оцінки «ймовірно» в сенсі можливо, але не dokonano. Коли ми говоримо, що довіряємо якомусь джерелу, вважаємо його достеменним (достовірним), то лише погоджуємося (зізнаємося) у своїй непевності в його правдивості, бо скрипторами більшості (й не лише писемних) джерел є саме люди з їхніми об'єктивно обмеженими можливостями до вичерпної повномасштабної репрезентації чи ретрансляції інформації про світ, що її оточує. Наше ж незнання необмежене часом та простором. І в цьому розумінні немає відмінності між істориком-неофітом та істориком-професіоналом, які торують шлях до знань.

Отже, якщо існує така діяльність людини, як історіографія, то має бути причина її існування. В даному разі пропонуємо поглянути на цю діяльність з позицій наукових комунікацій, без яких неможливий розвиток науки і прирощення знань у суспільстві. Історіографічний твір не може претендувати на позицію бездоганного джерела, оскільки він є вторинним джерелом, створеним суб'єктом внаслідок інтелектуального освоєння інформації не історіографічних джерел. У цьому розумінні поняття «першоджерело» не може бути прикладене до історіографічних творів. Воднораз і серед історичних джерел «першоджерела», очищені від присутності суб'єктивного впливу, фактично відсутні. Не забуваймо, що матеріальні та ідеальні об'єкти відомого нам світу роблять історичними джерелами саме історики. Проте існування таких об'єктів до моменту потрапляння їх до предметного простору історика цілком об'єктивне. Але які саме об'єкти потрапляють до поля уваги історика? Історик фактично є наполегливим селекціонером, який ретельно, подібно до намивальників золота, у пошуках релевантної інформації добирає найнеобхідніше, залишаючи поза увагою інші шари відомостей. Колізія тут у тому, що історик на стадії селекції не завжди ще усвідомлює, що саме він має добирати. Адже загальне полотно його дослідження у той момент йому не відоме. Отже, можемо припустити, що такий вибір або доволі випадковий, а відтак джерельна база є нерепрезентативною, або цілеспрямовано усвідомлений, оскільки проводиться з метою вибору лише необхідного для ілюстрування вже готового концепту, тобто джерельна база і в цьому разі нехтує репрезентативністю.

У такий спосіб неминуче утворюються інформаційні лакуни, які історик не завжди може заповнити через низку обставин: брак ресурсів для повторної евристики, небажання відмовлятися від авторської концепції, вплив ідеологічних застережень або дотримання етичних канонів, наявність психофізіологічних обмежень, нарешті власне брак або замовчування інших джерел. Навіть суцільне вивчення архівних фондів не формує вичерпного повновимірного інформаційного забезпечення історичного дослідження, оскільки поза увагою можуть залишатися цінні відомості все ще живих самовидців, які формують пам'ять в жанрі усної історії, архітектурні та культурні пам'ятки, що були «свідками» історичних подій, новини в ЗМІ, демографічні закономірності та трансформації, статистичні зведення, картографічні та образотворчі матеріали, зрештою зміни ландшафту та кліматичних умов.

Проблема правдивості історіописання не в правдивості джерел, а в способі мислення історика й системі аргументації, яка може бути більшою або меншою мірою переконливою. Один і той самий документ одному історикові може повідомити багато про що, а для іншого залишитися «німим свідченням минулого». Значною мірою це залежить від наявності в джерелі певного коду. А сам історик формулює для себе певний критерій, за яким документ може для нього стати історичним джерелом після використання такого коду. Таким чином історик включений в комунікаційний процес, оскільки відповідно до мети власного дослідження бере участь у процесі здобуття й опрацювання певної інформації. Але інформація історикові потрібна для того, щоб сформулювати знання, які за його сподіваннями можуть бути передані через текст (носії інформації) іншим комунікантам. Історик і його текст невід'ємні. Історик не може надати нам результати власної професійної діяльності інакше, ніж через текст, в якому він і реалізується як історик, подібно до того як фотограф реалізується через ті фотовідбитки, які він створює, картограф у мапах, а маляр у картинах. Отже історик – це особа, результатом діяльності якої є текст як документ. Документи ж створюються як медіатори з метою передавання інформації в просторі та часі. Документ – об'єкт завжди штучного походження, результат інтелектуальної діяльності людини. Водночас сам історик є медіатором, оскільки саме він є носієм своєї інтелектуальної діяльності в часі та просторі. Проте історик не може бути документом в силу природності походження.

Парадокс пізнання полягає в тому, що між промовленим та написаним істориком наявна уявна суттєва відмінність. У разі мовлення ми говоримо, що висловлена істориком думка є лишень його припущенням (*doxa*). Фіксація ж істориком думок на папері ніби набуває наукової легітимності, оскільки з'являється документ. У першому разі авторство мають підтвердити живі свідки – інші люди, не обов'язково професіонали (наприклад, студенти, що слухали лекцію). В альтернативному випадку сам текст не потребує свідків, оскільки думка матеріалізувалася лінійним текстом на папері. Певне, тому тоталітарні режими заповзято знищували книги. Зафіксований текст насправді відокремлює читача від автора. Читачеві не обов'язково знати, як виглядав автор, за яких обставин він писав, чим харчувався, які мав особисті переживання, чим заробляв собі на прожиток тощо. Водночас автор (історик) уявлення не має, хто долучиться до читання його твору. Він має єдине сподівання, що його твір потрапить до процесу комунікації і знайде принаймні одного свого читача. Відтак історик як автор деякою мірою незалежний від читацької аудиторії й може творити текст на свій розсуд так, ніби єдиним читачем має бути він сам. А це зайве підтвердження того, що текст навіть сумнівного історика не позбавлений вад неправдивості.

З іншого боку, історик не єдиний автор, хто пише текст історії. Поряд з ним, до нього й після нього присутні тексти історії, створені іншими істориками. Деякі з цих текстів корелюють між собою, утворюючи паралельні нитки у тканині іс-

торії, а інші йдуть впоперек, зміцнюючи її полотно. У такий спосіб формується комплексне, багатовимірне уявлення про процеси та явища минулого. У зв'язку з цим історіографія особисто мені нагадує цінні папери або паперові гроші, що виступають як обіцяна цінність, замість справжньої коштовності (металевих грошей з благородних металів) для історії – джерел, що містять факти. Як на фондовій біржі історики інвестують свої кошти (тексти) в загальний інтелектуальний фонд, сподіваючись на певні дивіденди, проте лише окремі з них повною мірою стають власниками контрольного пакета акцій – текстів (меганаративів), що ніби атрактори приваблюють увагу інших, спричиняють резонанс у професійному осередку істориків. Це так би мовити акції зі зростаючою вартістю у зв'язку зі сприятливою кон'юнктурою, тобто обіцяна інтелектуальна цінність концепту, що за інших обставин може бути знеціненим. Достатньо згадати ту обставину, що історія доволі часто виконувала замовлення політики й відтак отримувала гарантії панування на інтелектуальному ринку [3, с. 238]. При цьому концепти справді високої цінності штучно знецінювали демпінгуванням протегованих ідеологічних конструкцій, що обслуговували політику. Окремі історики грають на підвищення своїх акцій, впливаючи позатекстуально (здійснюючи своєрідну PR-кампанію, наприклад проводячи анонсування, презентації або творчі зустрічі) на свідомість певної частини інших істориків і формуючи у такий спосіб посилений інтерес до своїх текстів. Зрештою окремі з істориків самі стають брендом історичної науки й за таких обставин зазвичай вже немає потреби штучно підвищувати попит на свої акції, – текст отримує «покупця» (читача) вже в силу його віри в якість ф'ючерсного продукту, в обіцяну інтелектуальну цінність. Недостатньо мати оригінальну ідею – важливо ще її вдало розмістити на інтелектуальному ринку історичної науки, сформувати кон'юнктуру. Відтак сам текст може стати другорядним, похідним продуктом в системі наукових (так само ринкових) комунікацій. Подібно до того як в ринковій економіці гроші роблять гроші, в історіографічному середовищі тексти одних істориків породжують тексти інших істориків у гонитві за прирощенням інтелектуального (та й матеріального) прибутку. Подібно до того як на біржу можуть потрапляти бізнес-проекти з *a priori* сумнівною цінністю та безпідставними очікуваннями на історіографічний ринок «вкидається» чимало текстів, що не містять прирощування знань, а лише грають на девальвацію історичних текстів та інтелектуальну інфляцію або інформаційну надлишковість, що шкодить процесу упорядкування, формуванню знань, посилюючи невизначеність, а відтак вводячи історіографічний «риннок» у стан інтелектуального хаосу. Такий стан породжує недовіру істориків до своєї діяльності, дає підстави для перегляду наявних концептів й стимулює пошук нових оригінальних ідей. Відтак кістяк історіографії все ж таки формують наукові комунікації, які мають відповідні засади функціонування й правила конструювання нових текстів.

Усі тексти ґрунтуються на базових поняттях, що мають певне означення через певні властивості (риси). Ці поняття результат найдавнішої процедури пізнання – упорядкування уявлень людини про довколишній світ – класифікації. Людині властиво оформлювати власні думки в поняття, пов'язуючи їх у змістовно наповнені речення. Фрази без певного сенсу не забезпечують завершення акту комунікації, оскільки сказане має бути почутим, написане має бути прочитаним, продемонстроване має бути побаченим. Важко повірити у те, що історик створює свій текст тільки для себе, лімітуючи його часом свого життя. Навіть Леонардо да Вінчі, застосовуючи так зване «дзеркальне» письмо, мав на меті затримати важливу інформацію якнайдовше в часі. Історія науки, у т. ч. й історичної, – це періодична зміна парадигм, коли одну схему пояснення явищ та процесів заступає інша, а подекуди новий концепт стає синтезом двох конкуруючих, як це, наприклад, сталося у фізиці з теорією світла. Історія є наукою, близькою до фізики,

у тому плані, що вона дає нам уявлення про явища у просторі та часі, тобто у вимірах. Історія є наукою близькою до психології, оскільки вона є творінням психосоціальних істот. Історія є наукою близькою до філософії, адже так само шукає відповіді на питання про сенс буття. Історія є наукою близькою до математики, оскільки так само прагне до точності в деталях і достовірності результату. Отже, історія є складником інтелектуальної діяльності людини, що ставить за мету наближення до істини. Проте історія історії важлива не стільки змінами трактувань минулого, скільки вибором шляхів прямування до істини. Іншими словами, магією перетворення інформації у знання.

Природа знання остаточно не з'ясована. Не припиняються спроби представників різних наук пояснити, що є знання. Проте ключовим аспектом існування знання певне слід назвати засвоєння людиною відповідного досвіду, що дозволяє їй адекватно чинити у конкретних умовах. Іншими словами, людина зі знаннями вміє застосовувати певні правила, діяти за визначеним алгоритмом задля досягнення мети, що є уявним або реальним результатом діяльності. Тобто такий досвід передбачає й уявлення про можливий результат діяльності. Отже, історик, здобуваючи якісь знання, водночас «бачить» й мету своїх екзерсисів – власний образ минулого, який він відтворює і який формує його власний досвід. Тоді виникає запитання про те, як же історик без досвіду може знати про кінцевий результат (образ) своєї розвідки чи свого творіння? Адже ми проводимо певну демаркаційну лінію між історіописанням-вигадкою (наприклад, пригодами Гулівера Джонатана Свіфта) та історією-компіляцією або історією-наукою (дев'ятикнижжям Геродота). І в першому, й у другому випадку історична оповідь (а це словосполучення є тавтологією) є компонент комунікаційного процесу. Їх споріднює моральний аспект текстів. Науковість іманентно передбачає формування правдоподібних (реалістичних) образів минулого. Формування реалістичного образу історичних подій для людини сучасності – це неабияке складне завдання. Насамперед тому, що ця людина переживає сучасність і не має змоги відчувати минуле, зберігати пам'ять про те минуле, причетною до якого вона не була. Іншими словами, така людина не здобула досвіду «минулого». Отже, єдиний шлях для історика – прикласти досвід «сучасного» як трафарет, модель до «минулого». Тобто минуле постає для історика як його сьогодення, переломлене ретроспективою. Історик шукає у минулому знайомі (набуті з досвіду) знаки та структури, що корелюють з відомими йому сучасними речами. Це таке собі примірювання одягу сучасності на кістяк минулого. Як відомо, на один і той самий каркас можна нависити чималий набір предметів у різній комплектації. Звісно, сучасний історик як соціальна істота володіє суттєво більшим запасом знань (досвіду), ніж історики попередніх століть. Проте дискусійним є питання, хто з них ближчий до розуміння явищ і процесів минулого? Адже сучасний історик ще більше віддалений від минулого, ніж його попередники, а відтак його історична пам'ять як традиція розмитіша, менш достовірна. За таких обставин у процес історичного пізнання вступає такий агент, як професійна корпоративність або колективна відповідальність істориків за використовувані концепти. Недаремно текст історика проходить свою апробацію в середовищі експертів (маклерів та брокерів інтелектуального ринку), а відтак спричиняє корегуючі тексти (відгуки, рецензії, реферати, альтернативні концепти тощо).

Бібліографічні посилання

1. **Болебрух А. Г.** Нужна ли нам история? / А. Г. Болебрух // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія. – Д., 2012. – Вип. 20.
2. **Нора П.** Между памятью и историей. Проблематика мест памяти / П. Нора // Нора П. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб., 1999.

3. **Подгаецкий В. В.** Микроистория в познавательном пространстве общенаучного исследовательского опыта. Версия 3 / В. В. Подгаецкий // Информ. бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М., 2006. – № 33: Май 2006 г. – С. 237–246.

4. **Поппер К. Р.** Предположения и опровержения: Рост научного знания / К. Р. Поппер. – М., 2004.

Надійшла до редколегії 12.11.2012

УДК 930.2

С. В. Мазурик

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТЕМА РУСЬКОЇ (ВОЛИНСЬКОЇ) МЕТРИКИ У ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Проаналізовані історичні дослідження відомих джерелознавців про діяльність Руської Канцелярії Речі Посполитої та утворення книг Руської (Волинської) метрики.

Ключові слова: істориографія, метрика, канцелярія, писар, привілеї.

Проанализированы исторические исследования известных источниковедов о деятельности Русьской Канцелярии Речи Посполитой и образование книг Русьской (Волынской) метрики.

Ключевые слова: историография, метрика, канцелярия, писарь, привилегии.

Historical researches of known experts on a source study about activity of Ruthenian Office of the Polish Crown Chancery and formation of books of the Ruthenian (Volhynian) Metrica are analysed.

Key words: historiography, Metrica, Chancery, registrar, privileges.

Державне об'єднання Великого князівства Литовського та Королівства Польського 1569 р. сформувало специфічні умови для державного управління українськими землями (Волинським, Брацлавським, Київським та Чернігівським воєводствами). Важливість для Речі Посполитої українських земель була фактично визнана верховною владою створенням у складі Коронної окремої Руської Канцелярії, де принаймні на початковому етапі її діяльності справочинство велося руською мовою.

Метою даної статті є з'ясування аспектів вивчення книг Руської (Волинської) метрики у дослідженнях істориків та джерелознавців історії України (М. П. Ковальського [6–9], П. К. Грімстед [4; 17], П. М. Кулаковського [10–13], М. С. Грушевського [2–3], Ю. А. Святця [18], В. І. Воронова [1] та ін.), які приділили увагу тематиці діяльності Руської Канцелярії.

Проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст. досліджував відомий український історик М. П. Ковальський. Як джерелознавець серед найважливіших напрямів дослідження джерел з історії України XVI–XVII ст. він виокремлював такі: розробка теорії та методики джерелознавства історії України; методи аналізу та критики історичних джерел; аналіз та узагальнення результатів вивчення джерелознавства. М. П. Ковальський наголошував на актуальності розширення потенційної джерельної бази дослідження історії України XVI–XVII ст. У зв'язку з цим окрім доступних на той час в СРСР фондів білоруських, російських й українських архівів дослідник вважав перспективним напрямом єврис-